

Mantelzorg in optima forma

De praktijk in een traditionele agrarische gemeenschap

DR. SJOERD RIJPMAN

Mantelzorg is een begrip dat is geïntroduceerd door Hattinga Verschure: zorg in een kleine groep, waarvan de leden onderling in relatie staan.¹ In de Oost-Nederlandse plattelandsgemeenschappen speelt deze mantelzorg – en met name de zorg voor bejaarde familieleden – nog steeds een grote rol.

Inleiding

De betrekkelijke schraalheid van de diluviale gronden in Oost-Nederland heeft oorspronkelijk zijn stempel gedrukt op de agrarische bedrijfsvoering in dat gebied en op de gangbare woonvormen. Door de geringe opbrengst van het land was het voor de overwegend kleine boeren en middenstanders onmogelijk personeel in loondienst te nemen; men was voor de benodigde arbeidskracht aangewezen op de directe familie. Voor huisvesting waren bovendien weinig middelen beschikbaar en meestal woonde de hele familie samen in één woning: de traditionele meergeneratie-huishoudingen.

Betrekkelijk recente ontwikkelingen, zoals de toepassing van kunstmest en de invoering van de AOW, hebben deze samenleving diepgaand beïnvloed, zonder dat daardoor het traditionele karakter geheel verloren is gegaan. Doordat de oudere baas bij het bereiken van de leeftijd van 65 jaar financieel onafhankelijk werd van de inkomsten van het bedrijf, konden ingrijpende wijzigingen ingevoerd worden in de structuur van het bedrijf en van de samenwonende familiegroep. Ten eerste konden de ouderen het bedrijf in een vroeger stadium aan de jongere generatie overdragen zonder nadelige financiële consequenties voor de oude dag, ten tweede kwamen er voor de jongeren middelen vrij om de woonruimte te splitsen in twee aparte eenheden. Zo ontstond in de jaren zestig de gewoonte om het woonhuis te verbouwen tot een eengezinswoning voor de jongere generatie en een bejaardenwoning voor de ouders: uit een ongedeelde samenwoning van drie of meer generaties ontstaat nu een *partiële* samenwoning, meestal van groot-

ouders, ouders en kinderen, soms van oom, tante, hun neef en diens vrouw en kinderen.²⁻⁵

Doordat de oudere generatie inmiddels veel ouder wordt dan in de vorige eeuw, duren deze samenwoningen thans gemiddeld zo'n vijftien jaar langer dan vroeger, met als gevolg een grote stijging van het aantal meergeneratie-huishoudingen. Op het ogenblik is in het Gelderse Laren 50 procent van de huishoudens een meergeneratie-huishouding; hierbij gaat het in ruim de helft van de gevallen om partiële samenwoning.

De jongere generatie neemt als regel het bedrijf over voordat de oude baas 65 jaar wordt, tegen wat men zou kunnen noemen „mantelzorgvoorwaarden”: zij zullen de oudelui in huis houden, hen waar nodig verzorgen en tenslotte „aan het eind brengen”, dit alles binnen redelijke grenzen. Het zal duidelijk zijn dat het grootste deel van deze taak op de schouders van de jonge boerin terecht komt, en in 75 procent van de huishoudens is dat de schoondochter. Maar zij kent de gang van zaken: bijna steeds komt ze uit dezelfde streek. Familieleden die niet aan de verzorging deelnemen, delen ook niet mee in de overdracht: de economische eenheid van het bedrijf blijft bewaard.

We zien hier dus een gemeenschap, waarin de mantelzorg stevig verankerd is in de sociaal-economische structuur. In deze bijdrage wordt onderzocht wat dat in de praktijk betekent.

Methoden

Om praktische redenen is gekozen voor een onderzoek onder de hoogbejaarden in de praktijk, de patiënten van 80 jaar en ouder. Deze patiënten zijn allen geïnterviewd aan de hand van een vragenlijst over de mate waarin ADL-functies, huishoudelijke taken en vervoers-taken door de ouderen en hun partner zelf of door gespecificeerde zorgverleners werden verricht, en tevens over de zorg bij bedlegerigheid, de bezoekfrequentie aan ouderen en de „relationele

zorg”.⁶ Steeds werd nagegaan door wie (mantel)zorg werd verleend, waarbij door de ondervraagden een keuze gemaakt kon worden uit leden van de groepen: zelfde generatie (partner), volgende generatie (zoon, dochter, aangetrouwden), overige familieleden – onder wie kleinkinderen – burens, kennissen, vrijwilligers, professionele zorg in de wijk en eventuele anderen. Tevens werd gevraagd naar reciprociteit in de zorg.

Resultaten

Tabel 1 geeft een beeld van de burgerlijke staat en de woonvorm van de 59 ondervraagde bejaarden. De meesten van hen zijn boer of boerin geweest, en er zijn acht niet-autochthone bewoners onder.

ADL-functies (lopen, baden-wassen, aankleden, lezen, in bed stappen, haar kammen, toiletgang, gaan zitten, gaan liggen en eten; de functie trappen klimmen is, gezien de aard van de woningen, niet van toepassing).

- 51 personen zijn geheel zelfstandig;
- bij vijf vrouwen wordt met betrekking tot één functie zorg verleend door de schoondochter;
- twee ondervraagden krijgen hulp van hun partner, zoon en (schoon)dochter voor respectievelijk vijf en zes functies;
- één niet-samenwonende oudere heeft voor drie uitgevallen functies hulp van een huishoudster.

Huishoudelijke taken. Hier blijven de vier ouderen in het verzorgingshuis uiteraard buiten beschouwing.

- 19 van de 20 niet-samenwonende ouderen hebben slechts *incidenteel* huishoudelijke hulp nodig;
- bij de 16 partieel samenwonende bejaarden wordt ongeveer 25 procent van de taken overgenomen door een van de familieleden;
- bij de 19 totaal samenwonende bejaarden wordt ongeveer *de helft* van de taken overgenomen (tabel 2).

Het zijn vooral de verweduwde bejaarden (25 vrouwen, 5 mannen), die veel zorg ontvangen (voor gemiddeld drie taken).

Waar niet wordt samengewoond, doen vergelijkbare ouderen praktisch alle huishoudelijke taken zelf. In de partiële samenwoningen blijkt in vier gevallen de jonge boerin de warme maaltijd te verzorgen en in zes gevallen de was; in de totale samenwoningen worden vijf van de zeven taken in ongeveer de helft van de gevallen door de jongeren overgenomen.

Vervoerstaken. De uitkomsten van het

Tabel 1. De respondenten, naar burgerlijke staat en woonvorm.

Burgerlijke staat	Sekse	Samenwoning	Zelfstandig wonend	Verzorgingshuis	Totaal
Gehuwd, beide partners > 80 jaar	M	6	2	—	8
	V	6	2	—	8
Gehuwd, één partner > 80 jaar	M	3	5	—	8
	V	1	1	—	2
Verweduwd	M	2	2	1	5
	V	16	6	3	25
Ongehuwd	M	—	1	—	1
	V	1	1	—	2
Totaal		35	20	4	59

onderzoek naar de vervoerstaken vertonen twee treffende aspecten: in de eerste plaats het aantal ondervraagden dat fietst (10) en dat zelf autorijdt (5), in de tweede plaats het opvallend grote beroep dat men doet en kan doen op anderen om vervoerd te worden naar verder wonende familieleden. Voor de samenwonenden zijn dat vooral de huisgenoten, voor de niet-samenwonenden spelen burens, kennissen, vrijwilligers en personeel (taxi) een relatief grote rol. **Bedlegerigheid.** Tien ouderen blijken niet uit eigen ervaring te kunnen spreken; zij zijn nooit bedlegerig geweest, ook niet kortere tijd, en zij kunnen er alleen naar raden wie hen in noodgevallen zouden (moeten) helpen. Bij de overigen zijn het weer de eigen familieleden, vooral de partner, dochter en schoondochter die hen bijstaan, en slechts in zeven gevallen de wijkzuster. **Bezoek.** Een belangrijk „relationeel gegeven” van deze ouderen is de factor bezoek: wie bezoeken zij zelf en door wie worden zij bezocht en hoe vaak? In tellingen van de samenwonenden zijn de contacten met de in hetzelfde huis verblijvende jongere familieleden natuurlijk niet meegeteld: zoals de ondervraagden allen meedeelden, hebben zij

dagelijks contact met de andere bewoners. Dat zijn ook degenen die vaak de boodschappen doen en de klusjes opknappen.

Het doel van de bezoeken door henzelf blijkt overwegend de eigen kinderen en hun gezin, daarna komt het bezoek aan de overige familieleden en aan burens en kennissen. Minder vaak is er sprake van regelmatig kerkbezoek en bezoek aan ouderenmiddagen; dit soort bezoeken heeft plaats gemaakt voor huisbezoek door de predikant en door vrijwilligers aan alle inwoners van 80 jaar en ouder die dat op prijs stellen.

Omgekeerd ontvangen de ondervraagde bejaarden ook veel en vaak bezoek: veel maandelijkse en wekelijkse bezoeken, terwijl de diversiteit van de bezoekers eveneens groot is. Slechts drie vrouwen ontvangen niet minimaal wekelijks bezoek van familieleden, burens of kennissen.

Relationele zorg. Het andere „relationele gegeven” is met opzet beperkt gehouden: uitsluitend is onderzocht met wie de ouderen vertrouwelijke gesprekken voeren (over verdriet, zorgen en vreugden). Bij twee alleenwonenden schoot deze zorg te kort. Bij de overigen waren het bijna uitsluitend partner, zoon en

(schoon)dochter met wie lief en leed werden gedeeld.

Reciprociteit. En tenslotte de reciprociteit: wat doet de oudere terug voor de zorgverleners? Hier zij allereerst terugverwezen naar de eerder genoemde mantelzorgvoorwaarden: de zorg voor de ouders komt veelal in ruil voor de overdracht van het bedrijf. Maar in de samenwoningen betekent dat niet dat de oudere generatie stil zit: men werkt in de tuin, verzorgt vee en huisdieren, veegt deel en erf, maait gras, aardappelen worden geschild, er wordt afgewassen, koffie en thee gezet, gestopt, gebreid en genaaid, er wordt op kleinkinderen gepast en zelfs wordt de hoofdmaaltijd voor de hele familiegroep bereid. In de overige categorieën is de reciprociteit veel geringer en bestaat slechts uit breien, verstellen en borduren.

Beschouwing

De uitkomsten van dit onderzoek geven aanleiding tot de volgende opmerkingen:

- Van de 59 ondervraagde ouderen wonen er slechts vier in een verzorgingshuis. Dit is een opmerkelijk laag aantal: in Nederland verblijft van de groep bejaarden van 80 en ouder bijna 30 procent in een verzorgingshuis.⁷
- Voor *eigen verzorging*, gemeten aan de ADL-functies, zijn slechts drie bejaarden van 80 jaar en ouder permanent aangewezen op hulp van anderen, en zes slechts incidenteel. Deze aantallen zijn veel lager dan de cijfers die *De Mast e.a.* noemen voor mensen van 65 jaar en ouder.⁸
- Voor *huishoudelijke taken* hebben de 19 totaal samenwonende ouderen onevenredig veel meer hulp (nodig) dan de 16 partieel samenwonenden (die overigens weer lager scoren dan de door *De*

Tabel 2. De mate waarin huishoudelijke taken grotendeels worden verricht door de bejaarden zelf of door anderen.

Taken	Totaal samenwonend 112 taken				Partieel samenwonend 91 taken				Zelfstandig wonend 98 taken		In bejaardenhuis wonend 28 taken	
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	D	A	D
Verzorgen maaltijden	8	6	2	—	8	4	—	1	13	1	4	—
Schoonhouden woning	8	6	1	1	13	—	—	—	13	1	4	—
Wassen kleding e.d.	6	8	2	—	6	6	—	1	11	3	3	1
Kleding herstellen	9	5	2	—	8	2	—	3	10	4	3	1
Bedden opmaken	11	3	1	1	13	—	—	1	13	1	4	—
Afwassen	11	4	1	—	11	2	—	—	13	1	4	—
Buitenzetten vuilniszak	3	12	1	—	8	3	—	1	12	2	3	1
Totaal	56	44	10	2	67	17	—	7	85	13	25	3

Toelichting

A – door bejaarde zelf (echtparen als één gerekend); B – door (schoon)dochter of (schoon)zoon; C – door andere leden van de samenwoning; D – door anderen van buiten de samenwoning. Criterium is of meer dan één dag in de week hulp wordt verleend.

Mast e.a. beschreven bejaarden⁸). Er is in de samenstelling van deze groep van 35 ouderen geen verklaring voor deze discrepantie. Uit aanvullende informatie blijkt dat het hier gaat om taken binnen de familiehuishouding, die voor de gehele groep worden verricht door de jongeren. De oudere generatie is dit werk uit handen genomen, zij het vaak in ruil voor andere taken in en om huis en bedrijf. Al met al blijkt hun reële hulpbehoefte laag, terwijl de „mantel” ook taken overneemt die de ouderen zelf hadden kunnen uitvoeren. De uitkomst dat vooral verweduwd ouderen veel zorg ontvangen, is in overeenstemming met eerdere bevindingen.⁸

- Ten aanzien van de *vervoerstaken* dient opgemerkt te worden dat het gebied schaars van openbaar vervoer is voorzien: slechts enkele boerderijen liggen nabij een bushalte. Vele ouderen dienen daarom een beroep op anderen te doen om vervoerd te kunnen worden. Naast hun eigen verrichtingen in het verkeer op de fiets en met de auto wordt het vervoer vooral verzorgd door zoon, dochter of schoondochter: in de familiehuishoudingen overwegend, voor de anderen nog bijna tweemaal zo vaak als door burens, vrijwilligers en taxibedrijf. Men zou verwachten dat de samenwonenden minder bezoeken afleggen, want zij hebben hun naaste familie toch in huis. In de praktijk blijken zij juist door de aanwezigheid van autorijdende huisgenoten minstens zo vaak bezoeken af te leggen als de niet-samenwonenden: overwegend aan hun eigen familie elders en aan burens en kennissen.

- Dat geen van de ouderen op het moment van ondervragen bedlegerig was, kan op toeval berusten, toch is dit in vergelijking met de Nederlandse gegevens (2-4 procent) opvallend laag.

De traditionele samenwoning op het Oost-Gelderse platteland komt uit voorgaande beschouwingen als een gunstige leefvorm naar voren, zij het toch alleen voor diegenen die er in zijn opgegroeid. Er is een traditionele, geformaliseerde zorgplicht en ook een *vanzelfsprekendheid* van zorg, er is door de sterke familiebanden en nabuurschappen een duidelijke sociale controle, maar men moet zeker niet over het hoofd zien dat er ook een positieve binding is tussen de oudere en de jongere generatie. Men heeft elkaar geaccepteerd, men heeft een patroon van samenleven ontwikkeld, waarin conflicten worden gemeden of uitgepraat, men heeft duidelijke regels om conflicten te

voorkomen. In die gevallen waarin het conflict endemisch dreigt te worden, heeft men óf een totale scheiding (vertrek van een van de partijen) óf een partiële samenwoning zonder veel contactpunten ingesteld. Helaas is er ook een aantal samenwoningen waarin het conflict smeult: het lijkt wel of men daar met het conflict wil leven, want er wordt wel over geklaagd, maar het wordt nooit opgelost voordat de oudste generatie gestorven is.

Het bovenstaande moge duidelijk maken dat een samenwoning zoals is geschetst, niet in een andere omgeving kan worden opgezet, zoals wel is gesuggereerd. Oorspronkelijk ontstaan op grond van marginale economische voorwaarden, is en was de traditionele samenwoning een uitzondering: op de alluviale gronden van Nederland verdiende de boer genoeg om een huis voor de ouders te laten zetten, op de nog armere zandgronden migreerden de jongeren naar andere landbouwstreken of naar fabriekssteden.

De niet-autochthone ondervraagden blijken, ondanks het feit dat hun familie verder af woont, toch regelmatig contact met zoons en dochters te hebben. Voor directe hulp zijn zij echter overwegend op burens, kennissen en personeel aangewezen. Dit hulpsysteem heeft tot nu toe steeds voldoende gefunctioneerd. Hoewel een professioneel hulpparaat aanwezig is, wordt er door de bevolking weinig gebruik van gemaakt. De aanwezige vrijwillige hulpdiensten blijven beperkt tot bezoekjes, verzorging van warme maaltijden (in één geval bij deze 59 mensen) en hulp bij vervoer. Of dit genoeg zal zijn voor de niet-autochthone ouderen die zich in de Achterhoek vestigen, valt te betwijfelen. De noodzaak voor creatief beleid op dit gebied heeft zich echter nog niet voorgedaan.

¹ Hattinga Verschure JCM. Het verschijnsel zorg, een inleiding tot de zorgkunde. 2^e dr. Lochem: De Tijdstroom, 1981.

² Rijpma S. Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap. Lochem: De Tijdstroom, 1973.

³ Rijpma S. Jong voor oud, oud voor jong. Lochem: De Tijdstroom, 1981.

⁴ Rijpma S. The extended family revisited. In: De Hoog C, Van Leeuwen LTh, Munters QT, Weeda CJ, red. Tussen empirie en reflexie. Wageningen: Landbouw Hogeschool, 1985.

⁵ Kooy GA. De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Assen: Van Gorcum, 1959.

⁶ Knipscheer CPM, red. Ouder worden, een uitdaging voor het familieverband. Nijme-

gen: Nederlandse Vereniging voor Gerontologie, Nederlands Instituut voor Gerontologie, 1984.

⁷ Braam CPA, Coolen JAI, Naafs J. Ouderen in Nederland. Alphen a/d Rijn: Samson, 1981.

⁸ De Mast FAC, Remmerswaal PWM, Münichs JMA. Atlas van de ouder wordende Nederlandse bevolking. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1972.

⁹ Vis ThAM. Vergrijzing [Konseptendrapport, 2]. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 1978.

Nota bene

The old get pensions, if they can't earn. But obviously pensions aren't enough. They need something useful and challenging to do; they need people they can care for and be loved by in return.

Huxley A. The island. London: Granada, 1979.

Hoe ouder ik word, hoe meer ik inzie, niet alleen dat kindertijd en ouderdom ineenvloeiën, maar ook dat het de twee levensperiodes zijn met de diepste ervaringen die ons geschonken worden.

De ogen van het kind en die van de oude vrouw kijken met de rust en de onbevangingheid van degene die nog niet meedoet aan het bal masqué, of die er al van is weggegaan. En alles wat in die tussentijd gebeurt, lijkt een gedoe om niets, een drukte, die nergens toe leidt, een chaos, waarvan je je afvraagt, waarvan je er doorheen bent gemoeten.

Yourcenar M. Archieven uit het noorden. Amsterdam: Athenaeum-Polak, 1985.

Old people may die from disease that do not kill those in middle age: that is not the same as dying a natural death.

Kohn RR. Causes of death in very old people. JAMA 1982; 247: 2793-7.